

Ψηφιοπαιδαγωγική: Η Παιδαγωγική στις Ψηφιακές Ανθρωπιστικές Επιστήμες

Digital Pedagogy: The Pedagogy in the Digital Humanities

Μαρία Μπουχλαριώτου, Εκπαιδευτικός ΠΕ70/ΠΕ70.50, MEd Ειδική Αγωγή και Εκπαίδευση, Μεταπτυχιακή Φοιτήτρια MA Ψηφιακές Ανθρωπιστικές Επιστήμες, ΕΑΠ, mbouchlariotou@live.com

Maria Bouchlariotou, Teacher of Primary Education, MEd Special Education, Postgraduate Student MA Digital Humanities, HOU, mbouchlariotou@live.com

Abstract: This article attempts to define Digital Pedagogy as Pedagogical Science, that is, a part of the field of Digital Humanities. It examines the scope of pedagogical science as a whole, it offers a brief analysis of the basic concepts of the relationship between society and technology, and attempts a description of the concepts included in the definition. In the bibliographic review, trends emerge in relation to Digital Humanities as reflected in European Manifestos. The recognition of Pedagogical Science as an object of research in Digital Humanities has set the basis for the definition, the use of concepts and the developing scientific discourse in the foreign bibliography, examples of which are developed in this study, while the mapping of these in the greek bibliography is explored. The clarification of the terms under negotiation leads to the tripartite framing of Digital Pedagogy through the dimensions of pedagogical orientation, pedagogical practices and digitality.

Keywords: Digital Pedagogy, Digital Humanities, Pedagogy

Περίληψη: Το παρόν άρθρο αποτελεί μία απόπειρα εννοιολογικής οριοθέτησης της Ψηφιοπαιδαγωγικής ως την Παιδαγωγική Επιστήμη, τμήμα των Ψηφιακών Ανθρωπιστικών Επιστημών. Εξετάζεται το πεδίο της Παιδαγωγικής Επιστήμης ως σύνολο, προσφέρεται μια συνοπτική ανάλυση των βασικών αντιλήψεων της σχέσης κοινωνίας και τεχνολογίας, και επιχειρείται η περιγραφή των εννοιών που περιλαμβάνονται στον ορισμό. Στην βιβλιογραφική ανασκόπηση αναδύονται οι τάσεις, σε σχέση με τις Ψηφιακές Ανθρωπιστικές Επιστήμες όπως αποτυπώνονται στα Ευρωπαϊκά Μανιφέστα. Η αναγνώριση της Παιδαγωγικής Επιστήμης ως αντικείμενο έρευνας των Ψηφιακών Ανθρωπιστικών Επιστημών έχει θέσει τις βάσεις για τον ορισμό, τη χρήση εννοιών και τον αναπτυσσόμενο επιστημονικό διάλογο στην ξενόγλωσση βιβλιογραφία, παραδείγματα των οποίων αναπτύσσονται στην παρούσα μελέτη, ενώ παράλληλα διερευνάται η αντιστοιχιστική στην ελληνική βιβλιογραφία. Η διασαφήνιση των υπό διαπραγμάτευση όρων, οδηγεί στην τριμερή πλαισίωση της Ψηφιοπαιδαγωγικής μέσω των διαστάσεων του παιδαγωγικού προσανατολισμού, των παιδαγωγικών πρακτικών και της ψηφιακότητας.

Λέξεις κλειδιά: Ψηφιοπαιδαγωγική, Ψηφιακές Ανθρωπιστικές Επιστήμες, Παιδαγωγική

Εισαγωγή

Οι Ψηφιακές Ανθρωπιστικές Επιστήμες (συντ. ΨΑΕ, αγγ. *Digital Humanities*, συντ. DH)¹ αποτελούν ένα σχετικά σύγχρονο επιστημονικό πεδίο, η απαρχή του οποίου εντοπίζεται από την πλειοψηφία των ερευνητών/-τριών στην ανάλυση κειμένων μέσω υπολογιστή και συγκεκριμένα, στα σχέδια του Roberto Busa για το *Index Thomisticus* το 1946 (Busa, 1980), μία προσπάθεια, όπως αναφέρουν οι Sula & Hill (2019, σ. 190)² «... κωδικοποίησης σχεδόν 11 εκατομμυρίων λέξεων από τα γραπτά του Thomas Aquinas σε κάρτες διάτρησης της IBM». Σήμερα, οι ΨΑΕ συγκροτούν το πεδίο, σύμφωνα με τους Δημητρούλια, Γούτσος & Φραγκάκη (2023, σ. 17) «... συνάντησης και διαλόγου της ψηφιακότητας και των ανθρωπιστικών επιστημών».

Ο ορισμός των ΨΑΕ έχει αποτελέσει αντικείμενο συζήτησης και διαπραγματεύσεως, που έχει οδηγήσει στη θεσμοθέτηση του πεδίου, κυρίως στον αγγλόφωνο χώρο, χωρίς να υπάρχει κοινά αποδεκτός ορισμός τους (Δημητρούλια κ.ά., 2023). Οι ποικίλοι ορισμοί που έχουν χρησιμοποιηθεί, προσεγγίζουν τις ΨΑΕ από διαφορετικές οπτικές, ενώ σύμφωνα με τον Gibbs (2016) η προσέγγιση των ΨΑΕ πραγματοποιείται μέσω κατηγοριών, οι οποίες κρίνεται πως είναι τμήματα τριών βασικών συνόλων: της εφαρμογής και χρήσης της τεχνολογίας, της κοινωνικής μεταρρύθμισης και μεθοδολογίας και της χρήσης του όρου ΨΑΕ ως «ομπρέλα» για την περιγραφή διαφόρων δραστηριοτήτων που συνδυάζουν την τεχνολογία και τις ανθρωπιστικές επιστήμες. Σε παρόμοια κατεύθυνση φαίνεται να κινούνται και οι Δημητρούλια κ.ά. (2023), οι οποίοι/-ες διαπραγματεύονται τον ορισμό του πεδίου στο πλαίσιο των αντιλήψεων για την σχέση τεχνολογίας και κοινωνίας. Σύμφωνα με τον Drew (2016), οι ρίζες της διαπραγματεύσεως αυτής της σχέσης δεν εντοπίζονται στην ανάπτυξη ψηφιακών και τεχνολογικών επιτευγμάτων, αλλά πολύ πιο πριν, με παράδειγμα την κριτική του γραπτού λόγου από τον Πλάτωνα στον Φαίδρο³. Η συζήτηση σχετικά με την αλληλεπίδραση τεχνολογίας και κοινωνίας οδήγησε στην ανάπτυξη δύο κυρίαρχων παγκοσμίως αντιλήψεων (Δημητρούλια κ.ά., 2023), τον *Τεχνολογικό Ντετερμινισμό* και τον *Κοινωνικό Κονστρουκτιβισμό*.

Σύμφωνα με τη θεωρία του *Τεχνολογικού Ντετερμινισμού*, η τεχνολογία είναι η σημαντικότερη αιτία του συνόλου των κοινωνικών αλλαγών (Wajcman, 1994), ενώ όπως αναφέρουν οι Smith & Marx (1994, σ. xi) «Μια εφεύρεση τη στιγμή που εισάγεται στην κοινωνία απεικονίζεται να παίρνει τη δική της ζωή». Ο Smith (1994, σ. 2) διαχωρίζει τον *Τεχνολογικό Ντετερμινισμό* σε δύο κατευθύνσεις, αυτή των «αυστηρών» υπερμάχων του, οι οποίοι/-ες ορίζουν την τεχνολογία ως εντελώς αυτόνομη και ανεπηρέαστη από κοινωνικές επιρροές και των περισσότερο μετριοπαθών, σύμφωνα με τους/τις οποίους/-ες η τεχνολογία είναι εκείνη που οδηγεί στις κοινωνικές αλλαγές, όμως επηρεάζεται σε ένα μικρό βαθμό από αυτές.

1. Στην παρούσα μελέτη χρησιμοποιείται η ελληνική συντομογραφία ΨΑΕ.

2. Όταν δεν υπάρχει σχετική παραπομπή, η μετάφραση είναι της συγγραφέως.

3. Πλάτων, *Φαίδρος*, 274e-275b.

Ο Κοινωνικός Κονστρουκτιβισμός εντοπίζεται στην εποχή του Σωκράτη⁴, ο οποίος, σύμφωνα με την προσέγγιση του Hilan (1990· Erdem, 2001· Amineh & Asl, 2015, σ. 9), υποστήριξε ότι «... δάσκαλοι και εκπαιδευόμενοι πρέπει να ερμηνεύουν και να κατασκευάζουν την κρυμμένη γνώση της ψυχής τους συνομιλώντας μεταξύ τους και κάνοντας ερωτήσεις», όμως παγκόσμιες κοινωνικές και πολιτικές θεωρίες ξεκίνησαν να τον αποδέχονται ως κομμάτι της φιλοσοφίας τους από τα τέλη της δεκαετίας του 1980 (Agius, 2013). Μεταξύ άλλων, η Kim (2001) υποστήριξε πως ο Κοινωνικός Κονστρουκτιβισμός προσεγγίζεται με τριμερή δομή: την πραγματικότητα, τη γνώση και τη μάθηση. Η πραγματικότητα και η γνώση, δεν προϋπάρχουν, είναι κοινωνικές κατασκευές και προκύπτουν ως αποτέλεσμα της ανθρώπινης δράσης. Συμπληρωματικά, η μάθηση αποτελεί μια κοινωνική διαδικασία, η οποία δεν διαμορφώνεται σε ατομικό επίπεδο και δεν προϋπάρχει ως κοινωνική νόρμα, αλλά συγκροτείται μέσω της εμπλοκής των μελών της κοινότητας.

Οι αντιλήψεις σχετικά με τη σχέση ψηφιακότητας και κοινωνίας, οδηγεί σε προβληματισμούς και διαπραγματεύσεις στο πεδίο των ΨΑΕ, όπως διαφαίνεται από τα Μανιφέστα των ΨΑΕ, στην αγγλική και γαλλική γλώσσα (Δημητρούλια κ.ά., 2023).

Το Γαλλικό Μανιφέστο (Manifeste des Digital Humanities, 2010) ορίζει τις ΨΑΕ ως «... το σύνολο των κοινωνικών και ανθρωπιστικών επιστημών...» (παρ. 2) που «... βασίζονται σε όλα τα πλαίσια, την τεχνολογία και τις γνώσεις, οι οποίες σχετίζονται με αυτές τις επιστήμες, ενώ χρησιμοποιούν τα εργαλεία και εκμεταλλεύονται τις μοναδικές προοπτικές που προσφέρει η ψηφιακή τεχνολογία» (παρ. 3). Το σύνολο των καλών πρακτικών του πεδίου χρειάζεται να «... αντιστοιχούν στις ανάγκες που προσδιορίζονται εντός ή μεταξύ των επιστημονικών κλάδων, οι οποίες θα πρέπει να προκύπτουν και να εξελίσσονται από τη συζήτηση και τη συναίνεση στις σχετιζόμενες κοινότητες» (παρ. 13).

Στο Αγγλικό Μανιφέστο (The Digital Manifesto, 2009), αντίστοιχα, οι ΨΑΕ είναι «... ένα σύνολο πρακτικών που συγκλίνουν και εξερευνούν έναν κόσμο...» όπου τα «... ψηφιακά εργαλεία, οι τεχνικές και τα μέσα έχουν τροποποιήσει την παραγωγή και τη διάδοση της γνώσης στις τέχνες, τις ανθρωπιστικές και τις κοινωνικές επιστήμες» (σ. 2).

Τα δύο Μανιφέστα συγκλίνουν σε κάποιους στόχους, όπως είναι μεταξύ άλλων, σύμφωνα με τους Δημητρούλια, κ.ά. (2023, σ. 25) η «... ελεύθερη πρόσβαση σε δεδομένα και μεταδεδομένα...», η «ανάγκη για πρότυπα, τυποποίηση, διαλειτουργικότητα», η «ανάπτυξη συλλογικής δεξιάτητας» και η «δημιουργία διαδικτυακών υποδομών».

Κατά την άποψή μας, το Γαλλικό Μανιφέστο ενστερνίζεται την κονστρουκτιβιστική προσέγγιση, σε αντίθεση με το Αγγλικό Μανιφέστο, το οποίο φαίνεται να προσεγγίζει τον ορισμό του πεδίου των ΨΑΕ ντετερμινιστικά. Στα πλαίσια της συγκεκριμένης εργασίας συντασσόμαστε με την προσέγγιση του Γαλλικού Μανιφέστου.

Στο πλαίσιο της αναφοράς των Μανιφέστων στις Τέχνες (αγγ. Arts), στις Ανθρωπιστικές (αγγ. Humanities) και Κοινωνικές Επιστήμες (αγγ. Social Sciences), θεωρείται απαραίτητη η

4. Σωκράτης στο Πλάτων, Μένων, 85c-86c.

περιγραφή των πεδίων και του ορισμού των παραπάνω εννοιών. Οι *Ανθρωπιστικές Επιστήμες*, σύμφωνα με την *Britannica* (χ.χ., παρ. 1) αποτελούν τους κλάδους «... της γνώσης που ασχολούνται με τους ανθρώπους και τον πολιτισμό τους ή με αναλυτικές και κριτικές μεθόδους έρευνας που προέρχονται από την εκτίμηση των ανθρώπινων αξιών και της μοναδικής ικανότητας του ανθρώπινου πνεύματος να εκφράζεται» και περιλαμβάνουν τους τομείς της *Λογοτεχνίας*, της *Γλωσσολογίας*, της *Ιστορίας*, της *Φιλοσοφίας*, κ.ά. (*Oxford Learner's Dictionaries*, χ.χ.). Οι *Κοινωνικές Επιστήμες* ορίζονται σύμφωνα με την *Britannica* (χ.χ., παρ. 1) ως «... κάθε κλάδος ακαδημαϊκών σπουδών ή επιστήμης που ασχολείται με την ανθρώπινη συμπεριφορά στις κοινωνικές και πολιτιστικές της πτυχές» και σε αυτές περιλαμβάνονται τα πεδία της *Κοινωνιολογίας*, των *Οικονομικών*, κ.ά. (*Oxford Learner's Dictionaries*, χ.χ.). Τέλος, η *Britannica* (χ.χ., παρ. 1) αναφέρεται ως *Τέχνες* στους «... τρόπους έκφρασης που χρησιμοποιούν δεξιότητα ή φαντασία για τη δημιουργία αισθητικών αντικειμένων, περιβαλλόντων ή εμπειριών που μπορούν να διαμοιραστούν με άλλους» και αποτελούνται από τη *Μουσική*, τη *Λογοτεχνία*, το *Θέατρο*, κ.ά. (*Oxford Learner's Dictionaries*, χ.χ.). Σε ορισμένες περιπτώσεις, οι *Τέχνες* θεωρούνται υποσύνολο των *Ανθρωπιστικών Επιστημών* (*Merriam-Webster*, n.d.) και κατά τη γνώμη μας ορθώς το *Γαλλικό Μανιφέστο* (*Manifeste des Digital Humanities*, 2010, παρ. 2) υιοθετεί αυτή την προσέγγιση, αναφερόμενο στο «... σύνολο των κοινωνικών και ανθρωπιστικών επιστημών...».

Το πεδίο που δραστηριοποιείται η *Παιδαγωγική Επιστήμη* έχει αποτελέσει αντικείμενο διαπραγμάτευσης. Στο *Merriam-Webster* (n.d.) η *Παιδαγωγική* ορίζεται ως «... η τέχνη, η επιστήμη ή το επάγγελμα της διδασκαλίας», ενώ οι Landahl & Larsson (2022) θεωρούν πως η *Παιδαγωγική* στην εξέλιξή της διαχωρίστηκε από τις *Ανθρωπιστικές Επιστήμες*, ώστε από την δεκαετία του 1960, να αποτελεί τμήμα των –τότε νεοσύστατων– *Κοινωνικών Επιστημών*. Η διαλεκτική σχετικά με την ένταξη της *Παιδαγωγικής* στις *Τέχνες*, στις *Ανθρωπιστικές* ή στις *Κοινωνικές Επιστήμες* κατά την άποψή μας αποτελεί αντικείμενο μιας ειδικής μελέτης. Στην παρούσα εργασία σε κάθε περίπτωση η *Παιδαγωγική* αποτελεί αναπόσπαστο τμήμα των *ΨΑΕ*, καθώς όλοι οι τομείς όπως αναλύθηκαν συγκροτούν τις *Ψηφιακές Ανθρωπιστικές Επιστήμες* και πραγματοποιείται απόπειρα βιβλιογραφικής ανασκόπησης και οριοθέτησης της *Παιδαγωγικής* ως τομέα των *ΨΑΕ*.

1. Η Παιδαγωγική στις Ψηφιακές Ανθρωπιστικές Επιστήμες

Στην πρώιμη φάση των *ΨΑΕ*, στα μέσα της δεκαετίας του 2000 (Brier, 2012), η *Παιδαγωγική Επιστήμη* δεν αποτελούσε αντικείμενο έρευνας ως μέρος ή πεδίο των *ΨΑΕ* και χαρακτηριζόταν ως το «*παραμελημένο θετό παιδί*» (Brier, 2010· Waltzer, 2012, παρ. 3). Η έρευνα στις *ΨΑΕ* επικεντρωνόταν στην κατασκευή εργαλείων με στόχο την άμεση παραγωγή απτών αποτελεσμάτων για την εξαγωγή συμπερασμάτων, παρά στη δημιουργία καινοτομιών (Waltzer, 2012).

Από την πλευρά της *Παιδαγωγικής Επιστήμης*, η ψηφιακότητα στην εκπαιδευτική διαδικασία περιορίστηκε στην απλή ενσωμάτωση των *Τεχνολογιών Πληροφορικής και Επικοινωνίας*

(συντ. *ΤΠΕ*) (Καριπίδης & Πρέντζας, 2015), υιοθετώντας μια ντετερμινιστική προσέγγιση, όπου η λήψη αποφάσεων και οι παιδαγωγικές πρακτικές διαμορφώνονταν σε συνάφεια με την τεχνολογική εξέλιξη (Dotson, 2015). Πιο συγκεκριμένα, σύμφωνα με τη θεωρία του *Τεχνολογικού Ντετερμινισμού*, η απλή εισαγωγή της τεχνολογίας στην εκπαίδευση και η αποδοχή της θέσης πως αυτή αποτελεί ριζοσπαστικό εργαλείο μετασχηματισμού των παιδαγωγικών μεθόδων και πρακτικών, σύμφωνα με την Bond (2018, παρ. 7), «είναι υπερβολικά ντετερμινιστικές και αποτυγχάνουν να ερμηνεύσουν την σύνθετη σχέση μεταξύ της τεχνολογίας και της κοινωνίας, του πολιτικού και οικονομικού περιβάλλοντος μέσα στο οποίο αλληλεπιδρούν».

Στο πλαίσιο της εισαγωγής της τεχνολογίας στην εκπαιδευτική διαδικασία, χρησιμοποιείται ο όρος *Digital Education* (μτφρ. *Ψηφιακή Εκπαίδευση*). Ο Allan (2019, παρ. 1) αναφέρει: «*Ψηφιακή Εκπαίδευση είναι η εκπαίδευση, που διενεργείται, τουλάχιστον εν μέρει, με ή μέσω ψηφιακής τεχνολογίας. Αυτός είναι ένας σκόπιμα ευρύς ορισμός, που θα μπορούσε να περιλαμβάνει την διδασκαλία σε παραδοσιακές αίθουσες διδασκαλίας, την μικτή μάθηση (που συνδυάζει την διαδικτυακή με την δια ζώσης διδασκαλία⁵) και την εξ ολοκλήρου εξ αποστάσεως διδασκαλία*».

Σύμφωνα με τα προαναφερθέντα διαπιστώνουμε πως η *Ψηφιακή Εκπαίδευση* εστιάζει αποκλειστικά στη χρήση των τεχνολογικών μέσων και μεθόδων, δίχως να αξιολογεί την έρευνα και την ένταξη ενός παιδαγωγικού πλαισίου, το οποίο στοχεύει στην αναδιαμόρφωση, προσαρμογή και δημιουργία νέων παιδαγωγικών πρακτικών. Πιο συγκεκριμένα, η μονομερής εννοιολογική σύνδεση της *Παιδαγωγικής* με την χρήση ηλεκτρονικών υπολογιστών και τεχνολογικών εφαρμογών, οδηγεί στον σχηματισμό της αίσθησης ότι η ψηφιακότητα αποτελεί ένα εργαλείο για τον/την εκπαιδευτικό. Υπό αυτό το πρίσμα η *Ψηφιακή Εκπαίδευση* εστιάζει στη διεκπεραίωση των πρακτικών με απλουστευμένο τρόπο και ενισχύει τη δημιουργία προβλημάτων έλλειψης δημιουργικότητας στην εφαρμογή των παιδαγωγικών πρακτικών (Fyfe, 2011).

Προς αυτή την κατεύθυνση κινείται και η Ευρωπαϊκή Ένωση, όταν χρησιμοποιεί τον συγκεκριμένο όρο, περιγράφοντας ως σκοπό της *Ψηφιακής Εκπαίδευσης* την ενίσχυση των ικανοτήτων και των δεξιοτήτων των πολιτών για την ψηφιακή εποχή (Digital education initiatives, 2023).

Είναι φανερό πως τα συγκεκριμένα παραδείγματα θέτουν ως κέντρο της *Ψηφιακής Εκπαίδευσης* την ψηφιακή τεχνολογία, δίχως να λαμβάνουν υπόψη τις ιδιαίτερες ανάγκες, επιδιώξεις, επιθυμίες και τα επίπεδα των εκπαιδευομένων και των εκπαιδευτών/εκπαιδευτριών.

Η εικόνα μεταβάλλεται τα επόμενα χρόνια, με την τοποθέτηση της *Παιδαγωγικής* (μέσω της χρηματοδότησης και της θεσμικής έρευνας) στο πεδίο του επιστημονικού διαλόγου. Ενδεικτικά, αναφέρονται από τους Klein & Gold (2016), Οργανισμοί και Ινστιτούτα όπως για παράδειγμα το DH Summer Institute (DHSI)⁶ και το Humanities Intensive Learning and

5. Κρίνεται δόκιμη η αντιστοίχιση του όρου *face-to-face instruction* ως *δια ζώσης διδασκαλία*.

6. *DH Summer Institute (DHSI)*. Ανακτήθηκε 15 Δεκεμβρίου, 2023, από <https://dhsi.org/>

Teaching Institute (HILT)⁷, επιστημονικά περιοδικά όπως το *The Journal of Interactive Technology and Pedagogy*⁸ και το *Hybrid Pedagogy*⁹, μελέτες και δημοσιεύσεις, όπως το *HASTAC Pedagogy Project*¹⁰ και το *Digital Pedagogy in the Humanities: Concepts, Models, and Experiments*¹¹. Αποτέλεσμα της έρευνας και του επιστημονικού διαλόγου που αναπτύχθηκε, η *Παιδαγωγική* να αποτελεί πια αναπόσπαστο τμήμα των *ΨΑΕ* (Iantorno, 2014), θέση με την οποία συντασσόμαστε όπως ήδη έχουμε ορίσει.

2. Η Παιδαγωγική ως πεδίο των ΨΑΕ και ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Μέσα από την αναγνώριση της *Παιδαγωγικής* ως πεδίο των *ΨΑΕ*, προκύπτει και η ανάγκη ανάλυσης του ορισμού και της ορολογίας. Στον Δυτικοευρωπαϊκό χώρο, ο ορισμός του πεδίου που χρησιμοποιείται ποικίλλει, με τον όρο *Digital Pedagogy* (μτφρ. *Ψηφιακή Παιδαγωγική*) να εμφανίζεται με συχνότητα, έχοντας αντικαταστήσει τον παλαιότερο όρο *Digital Humanities Pedagogy* (συντ. *DH Pedagogy*, μτφρ. *Ψηφιακές Ανθρωπιστικές Επιστήμες στην Παιδαγωγική*). Σύμφωνα με τις Howell και McMaster (2022, σ. 5): «*Ψηφιακή Παιδαγωγική είναι η μελέτη του τρόπου διδασκαλίας χρησιμοποιώντας ψηφιακή τεχνολογία*». Οι Howell και McMaster κατά την άποψή μας χρησιμοποιούν ένα γενικό ορισμό ώστε να συμπεριλάβουν την *Παιδαγωγική* στις *ΨΑΕ* και να προσδιορίσουν το ρόλο της. Παρόλα αυτά περιορίζονται στη μελέτη του τρόπου διδασκαλίας μέσω ψηφιακής τεχνολογίας και δεν αξιοποιούν τον ανθρώπινο παράγοντα.

Αντίστοιχα, οι Davis, Gold και Harris (2020, σ. 2) προσδιορίζουν την *Ψηφιακή Παιδαγωγική* ως εξής: «*Ο όρος Ψηφιακή Παιδαγωγική περιγράφει ένα ευρύ πεδίο παιδαγωγικών πρακτικών που χρησιμοποιούν τεχνολογικά εργαλεία, πλατφόρμες και μεθόδους, το οποίο διαμορφώνει και διαμορφώνεται από τα αναδυόμενα ψηφιακά συστήματα*¹²». Ο ορισμός των Davis κ.ά. φαίνεται να αναφέρεται στις παιδαγωγικές πρακτικές οι οποίες χρησιμοποιούνται στο εκπαιδευτικό παιδαγωγικό γίγνεσθαι, αλληλεπιδρούν με τα συνεχώς εξελισσόμενα ψηφιακά συστήματα, όμως θέτει πως η διαμόρφωση αυτών εξαρτάται από τα ίδια τα συστήματα και δεν προσδιορίζει άλλους παράγοντες, όπως το κοινωνικό περιβάλλον και τους/τις αποδέκτες/αποδέκτριες αυτών των παιδαγωγικών πρακτικών.

Ένας επιπλέον όρος που συναντάται είναι ο *Hybrid Pedagogy* (μτφρ. *Υβριδική Παιδαγωγική*), κεντρική ιδέα του οποίου είναι η δια ζώσης και η ψηφιακή εκπαίδευση, σύμφωνα τον Marquis (2022, παρ. 4), να «... *αλληλεπιδρούν με νέους και δυναμικούς τρόπους*». Στην ίδια κατεύθυνση

7. *Humanities Intensive Learning and Teaching Institute (HILT)*. Ανακτήθηκε 15 Δεκεμβρίου, 2023, από <https://dhtraining.org/hilt/>

8. *The Journal of Interactive Technology and Pedagogy*. Ανακτήθηκε 15 Δεκεμβρίου, 2023, από <https://cuny.manifoldapp.org/journals/jitp/issues>

9. *Hybrid Pedagogy*. Ανακτήθηκε 15 Δεκεμβρίου, 2023, από <https://hybridpedagogy.org/about/>

10. *HASTAC Pedagogy Project*. Ανακτήθηκε 15 Δεκεμβρίου, 2023, από <https://hastac.hcommons.org/>

11. *Digital Pedagogy in the Humanities: Concepts, Models, and Experiments*. Ανακτήθηκε 15 Δεκεμβρίου, 2023, από <https://digitalpedagogy.hcommons.org/>

12. Ο όρος *ecosystems* στο αυθεντικό κείμενο μεταφράστηκε ως συστήματα, καθώς στην ελληνική γλώσσα ο όρος οικοσύστημα ορίζεται σύμφωνα με τον Μπαμπινιώτη (2002, σ. 1.241) ως «*η φυσική ή οικολογική ενότητα που συγκροτείται από τα είδη οργανισμών που ζουν σε ορισμένη περιοχή και από το περιβάλλον στο οποίο ζουν.*»

κινείται και ο Munday (2022) ορίζοντας την *Υβριδική Παιδαγωγική* ως «... μια εξέλιξη της μικτής μάθησης, συνδυάζοντας στοιχεία διαδικτυακής και δια ζώσης μάθησης¹³, μέσω μίας υβριδικής προσέγγισης στην οποία δεν πραγματοποιείται διαχωρισμός των διαδικτυακών και δια ζώσης κοορτών» (σ. 244). Οι παραπάνω ορισμοί, τονίζουν την ανάγκη διαμόρφωσης ενός νέου πλαισίου που συνδυάζει τη δια ζώσης με την ψηφιακή εκπαίδευση, θεωρώντας την ψηφιακότητα κομμάτι της κοινωνίας και προσαρμόζοντας τη διδασκαλία, όπως αναφέρει ο Marquis (2022, παρ. 10), ενσωματώνοντας σε αυτή «... την τεχνολογία ... για να διατηρήσουμε σύγχρονη [τη διδασκαλία] στην εποχή της πληροφορίας, καθώς είναι φυσικό να το κάνουμε».

Μία ορολογία η οποία εμπλέκει και τις αρχές της *Κριτικής Παιδαγωγικής* είναι ο όρος *Critical Digital Pedagogy* (μτφρ. *Κριτική Ψηφιακή Παιδαγωγική*). Ο Stommel (2014, παρ. 18) προσδιορίζοντας την ουσία της *Κριτικής Ψηφιακής Παιδαγωγικής* αναφέρει:

Είμαστε καλύτεροι χρήστες της τεχνολογίας όταν σκεφτόμαστε κριτικά τη φύση και τα αποτελέσματα αυτής. Αυτό που πρέπει να κάνουμε είναι να εργαστούμε για να ενθαρρύνουμε τους μαθητές και τους εαυτούς μας να σκεφτόμαστε κριτικά για νέα εργαλεία (και, το πιο σημαντικό, τα εργαλεία που ήδη χρησιμοποιούμε). Και όταν αναζητούμε λύσεις, αυτό που χρειάζεται περισσότερο να αλλάξουμε είναι η σκέψη μας και όχι τα εργαλεία μας.

Ο Stommel, υποστηρίζει πως η *Κριτική Ψηφιακή Παιδαγωγική* δεν επικεντρώνεται στα ίδια τα μέσα εφαρμογής παιδαγωγικών πρακτικών, αλλά αναδεικνύει την ανάγκη συνεργασίας και ανταλλαγής απόψεων όλων των μελών της παγκόσμιας κοινότητας, ανεξαρτήτως πολιτισμικών και γεωγραφικών ορίων. Ταυτόχρονα, τονίζει πως η εφαρμογή της *Κριτικής Ψηφιακής Παιδαγωγικής* δεν πρέπει να εφαρμόζεται εντός των παραδοσιακών εκπαιδευτικών ιδρυμάτων.

Αντίστοιχα η Lunevich, παραπέμποντας τον Galloway (2019· Lunevich, 2022, σ. 1.891), σχολιάζει πως: «*Η Κριτική Ψηφιακή Παιδαγωγική απαιτεί να σπάσει το μοντέλο της μετάδοσης γνώσης από τους δασκάλους στους μαθητές... όπου ο ρόλος του δασκάλου είναι να εναποθέσει τη γνώση στους μαθητές, οι οποίοι χαρακτηρίζονται ως παθητικά δοχεία*». Ο σκοπός αυτός της *Κριτικής Ψηφιακής Παιδαγωγικής* στην πράξη δεν διαφέρει από τους στόχους και τις αξίες της *Κριτικής Παιδαγωγικής*. Η Lunevich (2022) τονίζει πως η ψηφιακότητα είναι απλώς κομμάτι της σύγχρονης κοινωνίας και πως η *Παιδαγωγική* είναι αναγκαίο να επικεντρώνεται στην ανάπτυξη πρακτικών που λαμβάνουν επί ίσοις όροις υπόψη τις απόψεις, τις εμπειρίες, το περιβάλλον και γενικότερα τη διαφορετικότητα όλων των εμπλεκομένων.

Τα προαναφερθέντα αποτελούν παραδείγματα των ποικίλων ορισμών και της ορολογίας που χρησιμοποιείται για την *Παιδαγωγική* ως τμήμα των *ΨΑΕ* και παρατηρείται πως δεν υπάρχει κοινά αποδεκτός εννοιολογικός ορισμός της.

13. Κρίνεται δόκιμη η αντιστοίχιση του όρου *face-to-face learning* ως δια ζώσης μάθηση.

3. Η Παιδαγωγική ως πεδίο των ΨΑΕ και ελληνική βιβλιογραφία

Στην ελληνική βιβλιογραφία σπάνια συναντάται ο όρος *Ψηφιακή Παιδαγωγική*, κυρίως για να περιγράψει τη χρήση των τεχνολογικών μέσων και εργαλείων στην εκπαίδευση, τα οποία επηρεάζουν και διαμορφώνουν την εκπαιδευτική πράξη, ενώ ο όρος δεν συνδέεται με το πεδίο των ΨΑΕ.

Οι Πρόδρομος και Πρόδρομος (2022) αναφέρονται στην *Ψηφιακή Παιδαγωγική*, χρησιμοποιώντας τον ορισμό των Milton και Mozzo (2013· Πρόδρομος & Πρόδρομος, 2022, σ. 369), προσδιορίζοντάς την ως μία *Παιδαγωγική* η οποία επιφέρει σημαντικές αλλαγές στην παραδοσιακή *Παιδαγωγική*, προσεγγίζοντάς την κονστρουκτιβιστικά, όπου «...οι μαθητές χτίζουν τη δική τους γνώση σε ένα κοινωνικό πλαίσιο...» και ορίζοντας ως κεντρική της ιδέα την «... συν-κατασκευή της γνώσης». Επιπλέον, αναφέρουν πως οι παιδαγωγικές πρακτικές διαμορφώνονται με βάση την κριτική σκέψη των εκπαιδευομένων, οι οποίοι κατανοούν βαθιά τις έννοιες και δεν αποστηθίζουν στείρα ορισμούς. Η επίτευξη της επί της ουσίας κατάκτησης της γνώσης, πραγματοποιείται, σύμφωνα με τους Πρόδρομος & Πρόδρομος (2022, σ. 369), παραπέμποντας τους Clark, Logan, Luckin, Mee & Oliver (2009), «*συχνά μέσω της δημιουργίας, της επεξεργασίας και της δημοσίευσης στο διαδίκτυο*».

Η συγκεκριμένη πλαισίωση της *Ψηφιακής Παιδαγωγικής* αναφέρεται στην τεχνολογία μόνο από την πλευρά του διαδικτύου, που αποτελεί υποσύνολο αυτής, ενώ δεν κάνει λόγο στην ανάγκη αλληλεπίδρασης των εκπαιδευομένων μεταξύ τους. Συμπερασματικά, στην πράξη, φαίνεται να υιοθετείται μία ντετερμινιστική προσέγγιση, καθώς τονίζεται πως οι ψηφιακές τεχνολογίες, αναφερόμενοι στην Ευρωπαϊκή Επιτροπή (COM) (2018· Πρόδρομος & Πρόδρομος, 2022, σ. 368), «... προσδίδουν παιδαγωγική αξία σε μαθησιακές δραστηριότητες, αναπτύσσοντας ευκαιρίες για δόμηση γνώσης, ανάπτυξη δεξιοτήτων και καλλιέργεια στάσεων», ενώ ορίζοντας τη *Μικτή Μάθηση*, αυτή σύμφωνα με την Ευρωπαϊκή Επιτροπή (COM) (2021· Πρόδρομος & Πρόδρομος, 2022, σ. 368) αναφέρεται ως «... μια υβριδική προσέγγιση που συνδυάζει τη μάθηση στο σχολείο με την εξ αποστάσεως μάθηση, συμπεριλαμβανομένης της διαδικτυακής μάθησης», όπου και πάλι η τεχνολογία ενσωματώνεται στην εκπαιδευτική διαδικασία, μόνο από την πλευρά του διαδικτύου.

Στην ελληνική βιβλιογραφία, ο όρος *Ψηφιακή Παιδαγωγική* αναφέρεται επιπλέον στο έργο MENTEP¹⁴ και προσδιορίζεται ως «*σχεδιασμός και υλοποίηση διδασκαλίας με ΤΠΕ*» και «*αξιολόγηση..., σχεδιασμός, διαχείριση μαθησιακών περιβάλλοντων βασισμένων στις ΤΠΕ*». Παρατηρούμε πως ο συγκεκριμένος ορισμός αποτελείται από γενικά στοιχεία, δίχως να

14. Το έργο MENTEP (<http://mentep.cti.gr/>) υλοποιείται από 16 φορείς 13 χωρών («*υπουργεία παιδείας, παιδαγωγικά ινστιτούτα, εθνικές αρχές, και άλλους θεσμικούς φορείς*») με σκοπό την «...ενίσχυση της σχολικής διδασκαλίας με αξιοποίηση της τεχνολογίας και ανταποκρίνεται στην ανάγκη της Ευρώπης για: α) εκπαιδευτικούς ικανούς να καινοτομούν στην διδακτική πράξη με την χρήση των ΤΠΕ και β) την βελτίωση των διαθέσιμων στατιστικών δεδομένων σχετικά με τις ψηφιακές ικανότητες των εκπαιδευτικών.». Για την Ελλάδα, το έργο υλοποιείται από το Ι.Τ.Υ.Ε. Διόφαντος, ενώ για την Κύπρο από το Υπουργείο Παιδείας, Πολιτισμού και Νεολαίας και από το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο Κύπρου.

προσδιορίζει τον ρόλο των εκπαιδευτών/-τριών και των εκπαιδευομένων στην εκπαιδευτική διαδικασία, κάνοντας ουσιαστικά λόγο απλώς στην αξιοποίηση των *ΤΠΕ*.

Ο Κιουλάνης (2018) στον τίτλο του έργου του «*Ψηφιακή Παιδαγωγική: Δημιουργική Σκέψη Αλληλεπίδραση και Κοινωνικές Διεργασίες σε Διαδικτυακά Περιβάλλοντα Μάθησης*» αναφέρεται στον όρο της *Ψηφιακής Παιδαγωγικής*, χωρίς όμως η έννοια να συναντάται αυτούσια περαιτέρω στο κυρίως κείμενο. Ο συγγραφέας επισημαίνει την «*ψηφιακή διάσταση*» που «*αποκτά η παιδαγωγική*» μέσω ενός πλαισίου συνθηκών όπου «*οι εκπαιδευόμενοι στη διαδικτυακή μάθηση βρίσκονται σε ένα διαφορετικό εκπαιδευτικό περιβάλλον, γεγονός που τους καθιστά περισσότερο ανεξάρτητους και με την έννοια αυτή ικανούς να αναλαμβάνουν πρωτοβουλίες, αλλά και υπεύθυνους σε σχέση με τον έλεγχο της μαθησιακής τους πορείας.*» (σ. 7).

Στο έργο του ο Κιουλάνης (2018) κρίνεται πως υιοθετεί μία κονστρουκτιβιστική προσέγγιση στην εκπαίδευση. Αναφερόμαστε ενδεικτικά στην αναφορά του στην παιδαγωγική διάσταση των *Εικονικών Περιβαλλόντων Μάθησης* (αγγ. *Virtual Learning Environments*, συντ. *VLE*), όπου αυτή «... *βασίζεται κατά κύριο λόγο στο θεωρητικό μοντέλο του εποικοδομητισμού (Μικρόπουλος et al., 2011), με βασικό χαρακτηριστικό στοιχείο ότι παρατηρείται μια μετατόπιση από τη διδασκαλία στη μάθηση μέσα σε ένα περιβάλλον συνεργασίας και αλληλεπίδρασης (Αναστασιάδης, 2006)*» (σ. 15) και στον ορισμό της «*ανοιχτής εκπαίδευσης*», η οποία «... *συνιστά ουσιαστικά μια φιλοσοφία σύμφωνα με την οποία η μόρφωση είναι δικαίωμα όλων και η κοινωνία έχει χρέος να προσφέρει όσο το δυνατόν περισσότερες ευκαιρίες στον τομέα αυτό*» (σ. 9). Σύμφωνα με τον Κιουλάνη (2018, σ. 9) μέσω της «*ανοιχτής εκπαίδευσης*» παρέχεται «... *η δυνατότητα να διαμορφώνει ο κάθε εκπαιδευόμενος προοδευτικά τη μορφωτική του φυσιογνωμία τόσο από πλευράς επιπέδου σπουδών, όσο και από πλευράς γνωστικού αντικείμενου*». Επιπλέον, φαίνεται να υιοθετεί με μία ευρύτερη έννοια τον στόχο των *Μανιφέστων* σχετικά με την ελεύθερη πρόσβαση στα δεδομένα, αναφερόμενος στο ιδεώδες της *Ανοιχτής και εξ Αποστάσεως Εκπαίδευσης* (συντ. *ΑεξΑΕ*), το οποίο «... *συνίσταται από την υποχρέωση της κοινωνίας να προσφέρει όσο γίνεται περισσότερες εκπαιδευτικές ευκαιρίες και να διασφαλίζει την ελεύθερη πρόσβαση όλων των πολιτών στο εκπαιδευτικό σύστημα*» (σ. 9).

Οι βασικές αρχές και στόχοι των *ΨΑΕ* όπως αυτοί αναλύονται στο *Γαλλικό Μανιφέστο* φαίνεται να υιοθετούνται στο πλαίσιο της μάθησης από τον Κιουλάνη (2018), όμως δεν ορίζεται από εκείνον η *Παιδαγωγική* ως πεδίο των *ΨΑΕ*.

Οι Καπανιάρης & Δημητρίου (2021) αναφερόμενοι στις *ΨΑΕ* και σε διδακτικές παρεμβάσεις στο μάθημα της *Ιστορίας*, προσδιορίζουν τις *ΨΑΕ* ως τον «... *επιστημονικό κλάδο των ανθρωπιστικών επιστημών όπου με τη χρήση νέων τεχνολογιών κι εφαρμογών είναι πλέον εφικτοί νέοι τρόποι έρευνας, μελέτης και διδασκαλίας των αντικειμένων των επιστημών αυτών.*» (σ. 308), υιοθετώντας κονστρουκτιβιστική προσέγγιση για τον σχεδιασμό του εκπαιδευτικού σεναρίου που χρησιμοποιείται στην έρευνά τους. Επιπλέον, σχολιάζουν πως «*ένας κλάδος των ανθρωπιστικών επιστημών είναι και η ιστορία και όταν οι ανθρωπιστικές επιστήμες οδηγήθηκαν στην ψηφιακή εποχή δεν μπορούσε παρά να ακολουθήσει την εξέλιξη αυτή και η ιστορία.*» (σ. 307).

Σε αυτό το πλαίσιο οι Καπανιάρης & Δημητρίου (2021) φαίνεται πως προσεγγίζουν κονστρουκτιβιστικά τη διδακτική υπό το πρίσμα των ΨΑΕ σε ένα βαθμό, όμως δεν αναφέρονται συγκεκριμένα στην *Παιδαγωγική* ως πεδίο των ΨΑΕ, θέτοντας μόνο την *Ιστορία* ως κλάδο αυτών.

Από τα παραπάνω προκύπτει η ανάγκη σαφούς ορισμού της έννοιας της *Παιδαγωγικής* ως πεδίο των ΨΑΕ, με σκοπό τον διαχωρισμό αυτής από τον όρο *Ψηφιακή Παιδαγωγική*. Στην παρούσα μελέτη εισάγουμε τον όρο *Ψηφιοπαιδαγωγική* κατ' αντιστοιχία του όρου *Digital Pedagogy*. Όπως προκύπτει από τη διαπραγμάτευσή μας, ο όρος αποτυπώνει επαρκώς την *Ψηφιοπαιδαγωγική* ως το πεδίο των *Ψηφιακών Ανθρωπιστικών Επιστημών*, με αντικείμενο μελέτης της *Παιδαγωγική Επιστήμη*.

4. Ψηφιοπαιδαγωγική

Η *Ψηφιοπαιδαγωγική Επιστήμη*, σύμφωνα με τους Vääätäjä και Ruokamo¹⁵ (2021), με την προσέγγιση των οποίων συντασσόμαστε στη συγκεκριμένη μελέτη, καθορίζεται δια του προσδιορισμού του περιεχομένου των τριών πεδίων που αποτελούν και τις διαστάσεις της *Ψηφιοπαιδαγωγικής*: α) τον *παιδαγωγικό προσανατολισμό*, β) τις *παιδαγωγικές πρακτικές* και γ) την *ψηφιακότητα*.

A) *Παιδαγωγικός προσανατολισμός*. Ο προσανατολισμός της *Παιδαγωγικής* διαμορφώνεται με βάση δύο βασικές θεωρίες: τον *Τεχνολογικό Ντετερμινισμό* και τον *Κοινωνικό Κονστρουκτιβισμό*. Η *Ψηφιοπαιδαγωγική*, ακολουθώντας την κονστρουκτιβιστική προσέγγιση του *Γαλλικού Μανιφέστου* και τις αξίες της *Κριτικής Παιδαγωγικής*, προσεγγίζει τη μάθηση ως μία διαδικασία όπου ο/η μαθητευόμενος/-η και ο/η εκπαιδευτής/-τρια αλληλεπιδρούν συνεχώς και μέσω του διαλόγου, όπως αναφέρει ο Φρέιρε (1977, σ. 106), δημιουργείται «... κλίμα άμοιβαίας έμπιστοσύνης που οδηγεί τούς συνδιαλεγόμενους σε όλοένα στενότερη συμμετοχή στην ονομάτιση τοῦ κόσμου». Σκοπός του παιδαγωγικού προσανατολισμού, επομένως, της *Ψηφιοπαιδαγωγικής* είναι, όπως τονίζουν οι Γρόλλιος & Γούναρη¹⁶ (2016, σ. 52), η «... διαμόρφωση ανθρώπων που χαρακτηρίζονται από ισόρροπη σωματική, γνωστική, ηθική και καλλιτεχνική ανάπτυξη», οι οποίοι «... προσπαθούν συστηματικά να προσεγγίσουν ιδανικά όπως η αλληλεγγύη, η συντροφικότητα ... και η γενναιότητα της υπέρβασης του ατομικισμού».

B) *Παιδαγωγικές πρακτικές*. Οι μέθοδοι μέσω των οποίων ο παιδαγωγικός προσανατολισμός εφαρμόζεται στην πράξη, αποτελούν τις παιδαγωγικές πρακτικές. Πιο συγκεκριμένα, στα πλαίσια της *Ψηφιοπαιδαγωγικής*, είναι αναγκαία η εφαρμογή παιδαγωγικών πρακτικών οι οποίες αντικατοπτρίζουν την συμμετοχή όλων των εμπλεκόμενων στη λήψη αποφάσεων. Η μάθηση προσεγγίζεται ομαδοσυνεργατικά με σκοπό, όπως αναφέρει ο Κλουβάτος (2014, σ. 6), «... αφενός τη μεγιστοποίηση των μαθησιακών αποτελεσμάτων μέσα από την αλληλεπίδραση των μελών της ομάδας για επίτευξη συγκεκριμένου στόχου και αφετέρου την ίδια την κοινωνική αλληλεπίδραση και τη δημιουργική συνεργασία των μελών». Οι εκπαιδευόμενοι/-ες συμμετέχουν

15. Οι Vääätäjä και Ruokamo χρησιμοποιούν τον όρο *Digital Pedagogy*.

16. Αναφερόμενοι στους σκοπούς της *Κριτικής Παιδαγωγικής*.

ενεργητικά στη μαθησιακή διαδικασία, δομώντας τη γνώση μέσω ενός πλαισίου συνεργασίας και ανθρώπινης διασύνδεσης.

Γ) *Ψηφιακότητα*. Η έννοια της ψηφιακότητας δεν προσεγγίζεται από την *Ψηφιοπαιδαγωγική* ως η απλή χρήση και ενσωμάτωση των σύγχρονων τεχνολογικών εργαλείων στην εκπαιδευτική διαδικασία, αλλά αποτελεί ένα μέσο που προσφέρει δυνατότητα συνεργασίας και, σύμφωνα με τους Δημητρούλια, κ.ά. (2023, σ. 25), δημιουργίας «... μιας κοινότητας πρακτικής που θα είναι αλληλέγγυα, ανοιχτή, φιλόξενη, ελεύθερης πρόσβασης [και] πολύγλωσση ...». Τα ψηφιακά εργαλεία δημιουργούν ένα πλαίσιο συνεργασίας και μάθησης για το σύνολο των εμπλεκομένων (ερευνητές/-τριες, εκπαιδευτές/-τριες, εκπαιδευόμενοι/-ες, κ.ά.), όμως ταυτόχρονα δεν παραμένουν στατικά και ανεπηρέαστα από τις επιθυμίες και τις ανάγκες τους, αλλά προσαρμόζονται και εξελίσσονται, συγκροτώντας μία διαδικασία διαρκούς αλληλεπίδρασης ανάμεσα στον ανθρώπινο παράγοντα και την ψηφιακότητα.

Συνοψίζοντας τα παραπάνω, η *Ψηφιοπαιδαγωγική* ορίζεται ως το πεδίο των *Ψηφιακών Ανθρωπιστικών Επιστημών*, με αντικείμενο μελέτης τις παιδαγωγικές αρχές, σε θεωρητικό και πρακτικό επίπεδο, οι οποίες θεωρούν τον άνθρωπο ενεργητικό μέλος της κοινωνίας, που την επηρεάζει και διαμορφώνεται από αυτή, στο πλαίσιο της ψηφιακότητας. Η ψηφιακότητα δεν αποτελεί απλώς το μέσο εφαρμογής παιδαγωγικών πρακτικών, αλλά αναπόσπαστο κομμάτι της σύγχρονης κοινωνίας.

Συμπεράσματα

Οι *Ψηφιακές Ανθρωπιστικές Επιστήμες* αποτελούν ένα σύγχρονο πεδίο που ο ορισμός τους έχει αποτελέσει αντικείμενο διαπραγμάτευσης στο πλαίσιο του επιστημονικού διαλόγου, όπως διαφαίνεται στα δύο Μανιφέστα που παρουσιάσαμε. Τα Μανιφέστα εξετάζουν τη σχέση μεταξύ κοινωνίας και ψηφιακότητας υπό διαφορετικό πρίσμα, με το Αγγλικό Μανιφέστο να κρίνεται πως υιοθετεί μία ντετερμινιστική προσέγγιση, σε αντίθεση με το Γαλλικό, που κατά την άποψή μας προσεγγίζει τις *ΨΑΕ* περισσότερο κονστρουκτιβιστικά.

Στο πλαίσιο της οριοθέτησης του πεδίου των *ΨΑΕ*, πραγματοποιήθηκε μελέτη από το επιστημονικό γίνεσθαι των κλάδων που αποτελούν τμήματα των *ΨΑΕ*, με την *Παιδαγωγική Επιστήμη* να αναγνωρίζεται ως τομέας των *ΨΑΕ*. Στην ξενόγλωσση βιβλιογραφία, η ορολογία που χρησιμοποιείται για το πεδίο της *Παιδαγωγικής* στις *ΨΑΕ* ποικίλλει. Παραδείγματα των όρων που συναντώνται είναι οι *Digital Pedagogy*, *Digital Humanities Pedagogy*, *Hybrid Pedagogy* και *Critical Digital Pedagogy*. Στην ελληνική βιβλιογραφία δεν συναντάται η *Παιδαγωγική* ως πεδίο των *ΨΑΕ*, δημιουργώντας την ανάγκη ορισμού της *Ψηφιοπαιδαγωγικής Επιστήμης*. Ο ορισμός της *Ψηφιοπαιδαγωγικής* διαχωρίζει το πεδίο από την απλή χρήση των *ΤΠΕ* στην εκπαίδευση, θεωρώντας την ψηφιακότητα αναπόσπαστο κομμάτι της κοινωνίας και κατά συνέπεια της εκπαιδευτικής διαδικασίας, ώστε η *Ψηφιοπαιδαγωγική* να ορίζεται ως το πεδίο των *Ψηφιακών Ανθρωπιστικών Επιστημών*, με αντικείμενο μελέτης τις παιδαγωγικές αρχές, σε θεωρητικό και πρακτικό επίπεδο. Η *Ψηφιοπαιδαγωγική* ενστερνίζεται τις βασικές αρχές του *Κοινωνικού Κονστρουκτιβισμού*, απορρίπτοντας τον άνθρωπο ως παθητικό δέκτη της

γνώσης. Τον τοποθετεί στο κέντρο της εκπαίδευσης και συν-δημιουργό αυτής, μέσω της αμφισβήτησης, της διαπραγμάτευσης, της ελευθερίας και της κουλτούρας της συνεργασίας.

Βιβλιογραφικές αναφορές

Ξενόγλωσσες

- Agius, C. (2013). Social constructivism. In A. Collins (Eds.), *Social Constructivism*, 3, 70-86. Ανακτήθηκε 23 Φεβρουαρίου, 2024, από <https://bit.ly/3IdhDIf>
- Allan, S. (2019). *Digital education: beyond the myths*. Edinburgh: Learning and Teaching Academy, Heriot Watt University. Ανακτήθηκε 9 Δεκεμβρίου, 2023, από https://lta.hw.ac.uk/wp-content/uploads/GuideNo15_Digital-education-beyond-the-myths.pdf
- Amineh, R. J., & Asl, H. D. (2015). Review of constructivism and social constructivism. *Journal of social sciences, literature and languages*, 1(1), 9-16. Ανακτήθηκε 23 Φεβρουαρίου, 2024, από <https://bit.ly/3IdhDIf>
- Bond, E. (2018). Transforming teaching in a digital world: From determinism to democracy?. *Investigar em Educação*, 2(6), 245-260. Ανακτήθηκε 15 Φεβρουαρίου, 2024, από <https://bit.ly/3wtQcas>
- Brier, S. (2012). Where's the pedagogy? The role of teaching and learning in the digital humanities. *Debates in the digital humanities*, 1, 390-401. Doi: 10.5749/9781452963754
- Britannica (n.d.). Humanities. In *Britannica*. Ανακτήθηκε 26 Φεβρουαρίου, 2024, από <https://www.britannica.com/topic/humanities>
- Britannica (n.d.). Social science. In *Britannica*. Ανακτήθηκε 26 Φεβρουαρίου, 2024, από <https://www.britannica.com/topic/social-science>
- Britannica (n.d.). The arts. In *Britannica*. Ανακτήθηκε 26 Φεβρουαρίου, 2024, από <https://www.britannica.com/topic/the-arts>
- Busa, R. (1980). The Annals of Humanities Computing: The Index Thomisticus. *Computers and the Humanities*, 14(2), 83-90. Ανακτήθηκε 29 Φεβρουαρίου, 2024, από <http://www.jstor.org/stable/30207304>
- Davis, R. F., Gold, M. K., & Harris, K. D. (2020). Curating Digital Pedagogy in the Humanities. In R. F. Davis, M. K. Gold, K. D. Harris, & J. Sayers (Eds.), *Digital Pedagogy in the Humanities: Concepts, Models, and Experiments*. Modern Language Association. Doi: 10.17613/55a0-am43
- Digital education initiatives. (2023). Ανακτήθηκε 10 Δεκεμβρίου, 2023, από <https://education.ec.europa.eu/focus-topics/digital-education/about-digital-education>

- Dotson, T. (2015). Technological Determinism and Permissionless Innovation as Technocratic Governing Mentalities: Psychocultural Barriers to the Democratization of Technology. *Engaging Science, Technology, and Society*, 1, 98-120. Doi:10.17351/ests2015.009
- Drew, R. (2016). Technological Determinism. In G. Burns (Eds.), *A companion to popular culture* (Vol. 38). UK: John Wiley & Sons. Doi: 10.1002/9781118883341.ch10
- Fyfe, P. (2011). Digital pedagogy unplugged. *DHQ: Digital Humanities Quarterly*, 5(3). Ανακτήθηκε 8 Δεκεμβρίου, 2023, από <https://dhq-static.digitalhumanities.org/pdf/000106.pdf>
- Gibbs, F. (2016). Digital Humanities Definitions by Type. In M. Terras, J. Nyhan & E. Vanhoutte (Eds.), *Defining Digital Humanities: A Reader*. London/New York: Routledge.
- Hirsch, B. D. (2012). *Digital humanities pedagogy: Practices, principles and politics*. Open Book Publishers. Ανακτήθηκε 7 Δεκεμβρίου, 2023, από <https://dhq-static.digitalhumanities.org/pdf/000106.pdf>
- Howell, J., & McMaster, N. (2022). *Teaching with technologies: Pedagogies for collaboration, communication, and creativity*. USA: Oxford University Press.
- Iantorno, L. A. (2014). Introducing digital humanities pedagogy. *CEA Critic*, 76(2), 140-146. Doi: 10.1353/cea.2014.0015
- Kim, B. (2001). Social constructivism. *Emerging perspectives on learning, teaching, and technology*, 1(1), 16. Ανακτήθηκε 24 Φεβρουαρίου, 2024, από <https://cursa.ihmc.us/rid=1N5PWL1K5-24DX4GM-380D/Kim%20Social%20constructivism.pdf>
- Klein, L. F., & Gold, M. K. (2016). In M. K. Gold (Eds.), *Debates in the Digital Humanities 2016*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Landahl, J., & Larsson, A. (2022). Pedagogy and the humanities: changing boundaries in the academic map of knowledge, 1860s-1960s. In A. Ekström & H. Ö. Gustafsson (Eds.), *The Humanities and the Modern Politics of Knowledge. The Impact and Organization of the Humanities in Sweden, 1850-2020*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Lunevich, L. (2022). Critical Digital Pedagogy: Alternative Ways of Being and Educating, Connected Knowledge and Connective Learning. *Creative Education*, 13(6), 1884-1896. Doi:10.4236/ce.2022.136118
- Manifeste des Digital Humanities (2010). Ανακτήθηκε 26 Φεβρουαρίου, 2024, από <https://tcp.hypotheses.org/411>
- Marquis, J. (2022, March 4). Explaining and Applying Hybrid Pedagogy. *Gonzaga University. News, Events & Stories*. Ανακτήθηκε 11 Μαρτίου, 2024, από <https://www.gonzaga.edu/news-events/stories/2022/3/4/explaining-and-applying-hybrid-pedagogy>

- Merriam-Webster. (n.d.). Humanity. In *Merriam-Webster.com dictionary*. Ανακτήθηκε 26 Φεβρουαρίου, 2024, από <https://www.merriam-webster.com/dictionary/humanity>
- Merriam-Webster. (n.d.). Pedagogy. In *Merriam-Webster.com dictionary*. Ανακτήθηκε 26 Φεβρουαρίου, 2024, από <https://www.merriam-webster.com/dictionary/pedagogy>
- Munday, D. (2022). Hybrid pedagogy and learning design influences in a higher education context. *Studies in Technology Enhanced Learning*, 2(2), 243-258. Doi: 10.21428/8c225f6e.b5af8bae
- Plato (1980). *Meno* (G. M. A. Grube, Trans.) (2nd ed.). Indianapolis/Cambridge: Hackett Publishing Company, Inc.. (Original work published ca. 5th century B.C.E.)
- Plato (1995). *Phaedrus* (A. Nehamas & P. Woodruff, Trans.). Indianapolis/Cambridge: Hackett Publishing Company, Inc.. (Original work published ca. 5th century B.C.E.)
- Smith, M. R., & Marx, L. (1994). Introduction. In M. R. Smith & L. Marx (Eds.), *Does technology drive history?: The dilemma of technological determinism*. Massachusetts: Mit Press.
- Sula, C. A., & Hill, H. V. (2019). The early history of digital humanities: An analysis of Computers and the Humanities (1966–2004) and Literary and Linguistic Computing (1986–2004). *Digital Scholarship in the Humanities*, 34(Supplement_1), i190-i206. Doi: 10.1093/llc/fqz072
- Stommel, J. (2014). Critical Digital Pedagogy: a Definition. *Hybrid Pedagogy*. Ανακτήθηκε 11 Δεκεμβρίου, 2023, από <https://hybridpedagogy.org/critical-digital-pedagogy-definition/>
- The Digital Humanities Manifesto 2.0 (2009). Ανακτήθηκε 26 Φεβρουαρίου, 2024, από https://www.humanitiesblast.com/manifesto/Manifesto_V2.pdf
- Oxford Learner's Dictionaries. (n.d.). Art. In *oxfordlearnersdictionaries.com dictionary*. Ανακτήθηκε 26 Φεβρουαρίου, 2024, από https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/art_1?q=arts
- Oxford Learner's Dictionaries. (n.d.). Social science. In *oxfordlearnersdictionaries.com dictionary*. Ανακτήθηκε 26 Φεβρουαρίου, 2024, από <https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/social-science?q=social+science>
- Oxford Learner's Dictionaries. (n.d.). (The) humanities. In *oxfordlearnersdictionaries.com dictionary*. Ανακτήθηκε 26 Φεβρουαρίου, 2024, από <https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/humanity?q=humanities>
- Väätäjä, J. O., & Ruokamo, H. (2021). Conceptualizing dimensions and a model for digital pedagogy. *Journal of Pacific Rim Psychology*, 15. Doi: 10.1177/1834490921995395

Wajcman, J. (1994). Technological a/genders: technology, culture and class. In L. Green & R. Guinery (Eds), *Framing Technology Society, Choice and Change*, St. Leonards, N.S.W.: Allen & Unwin.

Waltzer, L. (2012). Digital humanities and the “ugly stepchildren” of American higher education. *Debates in the digital humanities*, 1, 335-349. Doi: 10.5749/9781452963754

Ελληνόγλωσσες

Δημητρούλια, Τ., Γούτσος, Δ. & Φραγκάκη, Γ. (2023). *ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΙΣ Ψηφιακές Ανθρωπιστικές Επιστήμες. Ένας πρακτικός οδηγός*. Αθήνα: Ινστιτούτο του Βιβλίου - Καρδαμίτσα.

Γρόλλιος, Γ., & Γούναρη, Π. (2016). *Απελευθερωτική και Κριτική Παιδαγωγική στην Ελλάδα, Ιστορικές διαδρομές και προοπτική*. Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Gutenberg.

Καριπίδης, Ν., & Πρέτζας, Δ. (2015). Βιβλιογραφική Ανασκόπηση των Παραγόντων που επηρεάζουν την Επιτυχή Αξιοποίηση των ΤΠΕ στην Εκπαίδευση. *Συνέδρια της Ελληνικής Επιστημονικής Ένωσης Τεχνολογιών Πληροφορίας & Επικοινωνιών στην Εκπαίδευση*, 855-864. Ανακτήθηκε 15 Φεβρουαρίου, 2024, από <https://eproceedings.epublishing.ekt.gr/index.php/cetpe/article/view/4251/4178>

Καπανιάρης, Α., & Δημητρίου, Α. (2021). Ψηφιακές Ανθρωπιστικές Επιστήμες και Ψηφιακή Αφήγηση: Εμπλουτισμένες διδακτικές παρεμβάσεις στο μάθημα της Ιστορίας. Στο: Θ. Μπράτισης (Επιμ.), *12^ο Πανελλήνιο και Διεθνές Συνέδριο «Οι ΤΠΕ στην Εκπαίδευση», 14-16 Μαΐου 2021* (σσ. 307-314). Ανακτήθηκε 29 Φεβρουαρίου, 2024, από https://www.etpe.gr/wp-content/uploads/2021/09/HCICTE2020_total.pdf

Κιουλάνης, Σ. (2018). *ΨΗΦΙΑΚΗ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗ: ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΚΗ ΣΚΕΨΗ ΑΛΛΗΛΕΠΙΔΡΑΣΗ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΔΙΕΡΓΑΣΙΕΣ ΣΕ ΔΙΑΔΙΚΤΥΑΚΑ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΑ ΜΑΘΗΣΗΣ*. Δράμα: εκπ@ιδευτικός κύκλος.

Κλουβάτος, Κ. (2014). Ομαδοσυνεργατική διδασκαλία σε ανομοιογενείς τάξεις. Στο: Ε. Κατσαρού & Μ. Λιακοπούλου (Επιμ.), *Θέματα διδασκαλίας και αγωγής στο πολυπολιτισμικό σχολείο. Επιμορφωτικό υλικό. Ενότητα Α*. Ανακτήθηκε 11 Μαρτίου, 2024, από http://www.diaopolis.auth.gr/epimorfotiko_uliko/index.php/2014-09-06-09-18-43/2014-09-06-09-29-21/25-a3-klouv?showall=1

MENTEP. Ανακτήθηκε 21 Φεβρουαρίου, 2024, από <http://mentep.cti.gr/>

Μπαμπινιώτης, Γ. (2002). Οικοσύστημα. Στο Γ. Ισβεριώτης (Επιμ.), *ΛΕΞΙΚΟ ΤΗΣ ΝΕΑΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΓΛΩΣΣΑΣ* (2η έκδ.). Αθήνα: ΚΕΝΤΡΟ ΛΕΞΙΚΟΛΟΓΙΑΣ ΕΠΕ.

Πρόδρομος, Ν., & Πρόδρομος, Π. (2022). Οι Ψηφιακές Τεχνολογίες ως εργαλείο και περιβάλλον μάθησης στο σύγχρονο σχολείο: Η περίπτωση του Podcasting. Στο: Ε. Κανταρτζή & Α. Φουργκατσιώτης (Επιμ.), *3^ο Πανελλήνιο Συνέδριο. Το εκπαιδευτικό παιχνίδι στην τυπική και μη τυπική εκπαίδευση, 5-6 Νοεμβρίου 2022* (σσ. 367-378). Αθήνα: Μουσείο Σχολικής Ζωής και Εκπαίδευσης του ΕΚΕΔΙΣΥ, Β' τόμος.

Φρέιρε, Π. (1977). *Η αγωγή του καταπιεζόμενου* (Γ. Κρητικός Μτφρ.). Αθήνα: Κέδρος. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1972)